

Innehåll

Sanningen finns i betraktarens öga • 11
<i>Tre frågor att besvara</i> • 12
<i>Komplikationerna</i> • 19
Kränkningarna hade pågått länge och på stor bredd • 23
Öppenhetens pris • 33
Femton år av djupa intränganden • 37
Från eftergifter till aktivt stöd • 45
Det fortsatta Västsamarbetet • 59
<i>Några reflektioner</i> • 91
Frågan om ubåtarnas nationalitet • 97
<i>Det enkla svaret</i> • 97
<i>Det svåra svaret</i> • 101
<i>Från Hårsfjärden saknas dokumentation</i> • 104
<i>Gemensamt</i> • 107
<i>Amerikanska ubåtar</i> • 117
<i>Engelska ubåtar</i> • 131
<i>Västtyska ubåtar</i> • 138
<i>Återstår Sovjetunionen</i> • 144
<i>U 137:s inträngande mot Gåsefjärden</i> • 173
<i>Efterord</i> • 178

Tillkortakommanden och erfarenheter • 181
<i>De närmast berörda</i> • 181
<i>Försvarsmakten</i> • 182
<i>Den socialdemokratiska regeringen</i> • 187
<i>Ambassadör Rolf Ekéus med flera</i> • 206
Bilaga 1 <i>Forskningsens vedermödor</i> • 211
Bilaga 2 <i>Myten</i> • 214
Bilaga 3 <i>Undervattensfarkoster, minskar och sillstim</i> • 220
Bilaga 4 <i>Observed Secretly –Northern Window</i> • 226
Bilaga 5 <i>Intervjú med den förre amerikanske försvarsministern</i> <i>Caspar Weinberger i programmet Striptease,</i> <i>Sveriges Television den 7:e mars 2000</i> • 229
Bilaga 6 <i>Intervjú med den förre engelske marinministern</i> <i>Sir Keith Speed i programmet Striptease,</i> <i>Sveriges Television den 11:e april 2000</i> • 237
Bilaga 7 <i>Försvinnanden</i> • 249
Bilaga 8 <i>Hans Dahlgren 1987-12-07 Om nationalitetsbestämning</i> • 253
Referenser • 259

Del II, som tidigare varit utgiven som nr 12 i serien Försvaret under det kalla kriget (FOKK). Denna är inkluderad i lätt modifierad form för att ge den allmänna bakgrunden till ubåtskränkningarna och Sovjetunionens militärstrategiska syn på det nordiska området under det kalla kriget.

Del II

Det sovjetiska hotet mot Sverige under det kalla kriget • 269
En början • 271
Några utgångsvärden • 273
Globala aktörer • 279
Den förekommande sovjetiska strategin • 287

- Den sovjetiska strategiska synen på Norden • 293
- Olika planer • 297
- Inringningen • 301
- Det europeiska kärnvapenkriget • 315
- Invasionen • 327
- Osäkerhetsperioden • 333
- Operation RJA N* • 333
- Spetsnaz* • 338
- Ubåtskränkningarna* • 342
- Hur stämde vår säkerhets- och försvarspolitik med hotbilden? • 351
- Del II: Bilaga 1
- Rapport avseende utrikes tjänsteresa för förste utredaren, Litauiska SSR:s KGB:s aktiva reserv major --- • 355
- Del II: Bilaga 2
- Anteckningar erhållna från den Militära Underrättelse- och Säkerhetstjänsten (MUST), Rapport från generallöjtnant Vladimir Cheremnikhs besök på PRIO juni 1994 • 366
- Afghanistan* • 368
- Militär planering för Skandinavien* • 368
- Del II: Källor • 371
- Del II: Litteratur med mera • 375

Sanningen finns i betraktarens öga¹

Såsom rubriken till detta kapitel lyder, löd underrubriken på min förra skrift i denna fråga, i vilken jag begränsade mig framför allt till att bemöta före detta statsministern Ingvar Carlssons påståenden i hans memoarbok.² Jag gick nämligen också i taket när jag läste hans kommentar till 1987 års incidentrapport: ”... över denna vårdslösa och ansvarslösa handläggning från militärens sida ...” Carlssons beskrivning av rapporten och dess tillkomst stämmer nämligen inte alls med den verklighet jag upplevde. I det sammanhanget tog jag också upp några synpunkter på ambassadör Rolf Ekéus utredning³ vilka hade anknytning till vad Ingvar Carlsson skrev om undervattenskränkningarna.

Mitt intresse för ubåtsfrågan väcktes på nytt av de mass-mediala händelserna hösten 2007, bland annat *Uppdrag granskning*s program i Sveriges Television (svt). I denna

- 1 Se Gustafsson, Bengt (2005) *Ubåtsfrågan – sanningen finns i betraktarens öga*. CRISMART FOKK rapport nr 4, FHS.
- 2 Carlsson, Ingvar (1999) *I skuggan av Olof Palme*. Hjalmarsson & Högberg, Stockholm, s. 91.
- 3 SOU 2001:85 *Perspektiv på ubåtsfrågan*, i fortsättningen benämnd Ekéusutredningen.

skrift försöker jag ge en mer fullständig bild av min uppfattning i de olika frågor som varit uppe till diskussion. Som förarbete innan jag skrev detta har jag läst, och även läst om, texter av relevans för frågorna; vilka framgår av källförteckningen. Avsikten med denna bok är att, så långt mina kunskaper och efterforskningar ger vid handen, underlätta för de fria forskare som i framtiden skall sätta punkt för denna för vårt samhälle tidvis så inflammerade fråga. Det är bäst att jag talar om att också jag har haft begränsningar i vilka källor jag kunnat ta del av; hur framgår av bilaga 1, *Forskningens vedermödor*. Det kan kanske hävdas att jag är jävig, att jag sedan länge tagit ställning. Ja, så är det, men min redovisning bör om inte annat kunna peka på var mina efterföljare bör söka kunskap innan de accepterar alla påståenden av olika tyckare som tagit ställning utifrån ett väsentligt magrare underlag än det jag har haft till mitt förfogande.

Tre frågor att besvara

Den undervattensverksamhet som ägde rum i svenska vatten, från mitten av 1970-talet till början av 1990-talet, är en fråga som nu och då dyker upp i den svenska debatten, men också en och annan gång internationellt och då oftast i form av hypotesen som framförts av den svenske fredsforskaren Ola Tunander, verksam vid *Peace Research Institute* i Oslo (PRIO).⁴ Svenska regeringar har under de 25 år som gått tillsatt den ena utredningen efter den andra för att klarlägga vad som skedde och vem eller vilka som var ansvarig. Fyra försök har gjorts varav en tjänstemannautredning inom UD. I ubåtsfrågan, som jag kallar den, är det tre fakta som

4 Om Tunanders hypotes, se nedan s. 18.

behöver klarläggas. För det första, att det över huvud taget förekom upprepade kränkningar djupt inne i svenska vatten. Om svaret på denna fråga är ja, då kommer fråga två ”som ett brev på posten”: Av vem? I varje fall för huvuddelen av kränkningarna och de på ”inre vatten”.⁵ Att det förekommer en och annan kränkning av misstag i det utanförhögande territorialhavet får alla stater räkna med. Den tredje frågan är om inträngandet i Gåsefjärden hösten 1981 av den sovjetiska ubåten som brukar benämnas U 137 var avsiktligt eller ej. Detta eftersom den frågan tack vare Rolf Ekéus oklarheter är under fortsatt diskussion. Vad ger då de statliga utredningarna för svar på dessa frågor?

Första försöket var 1983 års Ubåtsskyddskommission, som ansåg sig både kunna fastställa i stort vad som skett under Hårsfjärdenincidenten, nämligen en underrättelseoperation av en handfull ubåtar, både konventionella och så kallade miniubåtar, någon försedd med bandaggregat, samt vem som var ansvarig, nämligen Warszawapakten (WP), alltså Sovjetunionen. Utredningen leddes av den tidigare försvars- och utrikesministern Sven Andersson.⁶ Den har i efterhand blivit kritiserad för att ha otillräckligt underlag avseende nationalitetsfrågan.

Sålunda underkände den andra utredningen, 1995 års Ubåtskommission, i vissa avseenden 1983 års kommissions bevisföring i denna fråga, men ansåg sig kunna slå fast att ÖB haft rätt när han påstod att U 137:s inträngande i

5 Territorialvattnet omfattar dels ett inre vatten, som är vattnet innanför en rät linje mellan fastställda brytpunkter, i regel på udde och öar längst ut från fastlandet, och ett territorialhav som har en gräns 12 distansminuter utanför den tidigare beskrivna linjen. Den senare utvidgades 1979, i vårt fall från fyra till tolv distansminuter, efter det att ny internationell havsrätt blivit överenskommen. Sovjetunionen och England markerade handgripligt i början att de inte accepterade denna utökning.

6 1983 års Ubåtsskyddskommission, SOU 1983:13, *Att möta ubåtsshotet*.

Gåsefjärden var avsiktligt, liksom beträffande förekomsten av djupa intränganden på svenskt inre vatten.⁷ Den var mer vetenskapligt sammansatt med preses för Ingenjörvetenskapsakademien (IVA), professor Hans G. Forsberg, som ordförande. De ansåg sig emellertid inte kunna svara på frågan om nationalitet, vilket var anledningen till att UD-utredningen kom till stånd. Den genomfördes av ambassadör Lars-Erik Lundin, överlämnades den 22:a november 1996 till regeringen och hemligstämplades. Utredningen hade nämligen också kommit fram till att det rimligen var Sovjetunionen som var ansvarigt för kränkningarna, även om man inte kunde utesluta att andra länders ubåtar någon gång också kränkt oss.⁸

I början av 1990-talet hade det också avslöjats att Sverige – vid sidan av sin officiella neutralitetspolitik – i hemlighet vidtagit vissa praktiska förberedelser för att vid krig kunna ta emot hjälp från med NATO. Det var en begränsad grupp av chefer och handläggare främst vid Försvarsstaben – och med regeringarnas i varje fall principiella godkännande – som hållit i detta. Regeringen Carl Bildt tillsatte vid avslöjandet en utredning, Neutralitetspolitikkommisionen, (NPK), under ledning av landshövdingen i Jönköpings län Gösta Gunnarsson.⁹ Efter överenskommelse med den socialdemokratiska oppositionsledaren Ingvar Carlsson skulle utredningen endast granska tiden fram till 1969, det vill säga Olof Palmes regeringstider skulle inte beröras av den. Det nöjde sig inte alla i journalistkåren med, och till slut bestämde sig den nye socialdemokratiska statsministern Göran Persson för för-

7 1995 års Ubåtskommission, SOU 1995:135, *Ubåtsfrågan 1981–1994*.

8 UD:s dossier HP 52G, *Sjöterritorium, kränkning av territorialvattengränser, Sverige*. I fortsättningen benämnd UD-dossien.

9 SOU 1994:11, *Om kriget kommit: förberedelser för mottagandet av militärt bistånd 1949–1969*. I fortsättningen benämnd NPK.

söket att en gång för alla bli av med de för partiet besvärliga frågorna. Han tillsatte sålunda en utredning om de så kallade säkerhetstjänsterna samt en särskild utredningsman – den från USA hemkommande ambassadören Rolf Ekéus – för att klara ut hur det verkligen var i ubåtsfrågan samt – som det verkar – försöka tona ner innehållet i ”livlinan” till NATO och dess problem för neutralitetspolitiken. (Det var kanske fler än jag som reagerade när såväl Sverker Åström som Rolf Ekéus rykte ut dementerande när FOI-medarbetaren¹⁰ Robert Dalsjö i *Dagens Nyheter* (DN) redovisade en del av sina i sin doktorsavhandling väldokumenterade forskningsresultat.¹¹) Jag skall återkomma till dessa förberedelser för NATO-samverkan, då de kan ha med ubåtskränkningarna att göra.

Ekéusutredningen har lämnat det oklart för svenska folket hur det egentligen var, både när det gäller om U 137:s inträngande var avsiktligt eller ej och om vilken stat det var som var skyldig till de omfattande kränkningarna. Dessvärre måste också andra länder och deras medborgare – inte minst våra broderfolk i Norden – fråga sig vilken uppfattning de svenska statsmakterna egentligen har i frågan. Sålunda ansåg sig Ekéus inte behöva ta ställning i den första frågan och i den andra formulerade han följande slutsats:

Övervägande skäl talar sålunda för att motiven för undervattenskränkningarna var funktioner av en operativ planering inför en stormaktskonflikt i Centraleuropa, och att därför motiven vad avser intresset av intrång på svenskt vatten kunde väga jämnt mellan pakterna ... Sovjetunionen kan därför knappast utslutas som möjlig kränkande makt. Dock kvarstår att ingen nationalitetsbestämning i vad avser undervattenskränkningarna har kunnat göras.¹²

10 FOI står för Totalförsvarets forskningsinstitut.

11 Dalsjö, Robert (2006) *Life-line lost*. Santérus Academic Press, Stockholm.

12 SOU 2001:85 *Perspektiv på ubåtsfrågan*, s. 344.

En något oklar formulering. Är det diplomati? Skall den som vill, kunna tolka det som om det lika gärna kunde vara NATO-ubåtar? Vad menar Ekéus? Våren 2009 gav Ekéusutredningens sekreterare Mathias Mossberg ut en bok i vilken han inte endast accepterar den ryska förklaringen till att U 137 befann sig på svenskt vatten utan också ger stöd för tanken att det också kunde vara NATO-ubåtar som kränkte oss.¹³ Det ger sammantaget intrycket att Ekéusutredningen redan 2001–02 hade tagit starka intryck av Ola Tunanders konspirationsteori. Det har sagts att Mossberg gick in i utredningen med en förutfattad mening, men det är ändå egendomligt att Mossberg idag till och med berömmar Tunander efter det att så många visat att dennes källor ofta inte ger stöd för vad han säger. (Se bilaga 2 *Myten*. Mossberg deltog i seminariet på FHS den 30:e januari 2008 och hörde forskarnas omdömen. Av danska forskare har Tunander också anklagats.)

Ingvar Carlsson har i frågan om U 137 spätt på med att i sina memoarer skriva att ”han inte längre är säker”, men anser sig i den andra kunna säga att WP ”hade de starkaste militära motiven att undersöka våra vatten. Det kunde handla om militär planering, om underrättelseverksamhet och utbildnings- och övningsprogram. Det går inte med tillgänglig information att utesluta att Natoubåtar någon gång kränkte våra vatten.”¹⁴ En sammanfattning som jag tidigare har anslutit mig till, men nu än en gång prövat.

Däremot har Ekéus inte svävat på målet när det gäller att Sverige varit utsatt för kränkningar. Han accepterar i detta fall Ubåtskommissionens slutsatser och försöker sig till och med på att försöka kvantifiera antalet, nämligen mindre än

13 Mossberg, Mathias (2009) *I mörka vatten: Hur svenska folket fördes bakom ljuset i ubåtsfrågan*. Leopard, Stockholm.

14 Carlsson, Ingvar (1999) 118f.

tio bevisade och därutöver ett trettioal, som skulle kunna svara mot övriga misstankar, bland annat underbyggda också av observationerna.¹⁵ Det är numera dock inte så ovanligt att någon hävdar att vi inte hade några djupa inträngande över huvud taget. Kvarvarande personer av den självutnämnda ”Medborgarkommissionen” driver fortfarande denna ståndpunkt och försöker bevisa att 1995 års Ubåtskommission hade fel, vilket motiverar att den senares slutsatser upprepas. En av ”medborgarkommissionens” medlemmar var före detta TCO-ordförande och utrikesministern Lennart Bodström, som ju redan när han ingick i regeringen tillhörde de som tvivlade på att vi hade några ubåtskränkningar över huvud taget. Denna inställning är bekväm, för man slipper då ta ställning till vem det var som kränkte de svenska vattnen.

Det är ej heller ovanligt att de som uttalar sig i ubåtsfrågan anser att ryssarnas beskrivning om att en berusad besättning råkade komma på villovägar i Hanöbukten i en ubåt med trasiga navigationshjälpmedel är sann eller att det i övrigt var amerikaner och engelsmän som var här – nu senast reportern Lars Borgnäs i det nämnda TV-programmet *Uppdrag granskning* hösten 2007.

Den drivande kraften för den senare hypotesen är den tidigare nämnde Ola Tunander vid *Peace Research Institute* i Oslo (PRIO) som, samma år som Ekéusutredningen redovisades, fick boken *Hårsfjärden – det hemliga ubåtskriget mot Sverige* utgiven. Den var översatt från engelska, och utgavs 2004 i London och New York, under titeln *The Secret War Against Sweden – US and British Submarine Deception in the 1980s*. Senast kom Tunander hösten 2007 ut med en ny bok i frågan, nu accepterad som Arbetsrapport nummer 16 av forskningsprogrammet Sverige under det kalla kriget

15 SOU 2001:85 *Perspektiv på ubåtsfrågan*, s. 334.

(СУКК), vilket är anmärkningsvärt då Tunander ofta missbrukar sina angivna källor, såväl muntliga som skriftliga.¹⁶ Projektansvariga tycks inte besvärat sig med att kontrollera rapportens vetenskaplighet innan de accepterade den.¹⁷ De kanske frestades därtill av att *Dansk Institut for Internationale Studier* (DIIS) redan sommaren 2005 i sin rapport om *Danmark under den Kolde krig* också varit mindre noggrann med sin källgranskning. Tunander var i början knuten som expert till Ekéus utredning, men blev ersatt av konteramiralen Göran Wallén, som tidigare varit militär expert till Ekéus vid förhandlingarna vid Europeiska säkerhetskonferensen (ESK, heter numera Organisationen för säkerhet och samarbete i Europa, OSSE) i Wien i början av 1990-talet.

Tunanders hypotes går ut på att Reaganadministrationen i USA, stödd av den engelska premiärministern Margaret Thatcher, utnyttjande den sovjetiska grundstötningen i Gåsefjärden för att lura i svenska folket att Sovjetunionen fortsatte att provokativt kränka oss. Det amerikanska syftet med att visa upp förment sovjetiska ubåtar vid våra kuster skulle vara att via en alltmer antisovjetisk väljarskara tvinga regeringen Palme att föra en mer västvänlig politik. Det ansluter till den verkliga utvecklingen vad gäller folkopinionens syn på Sovjetunionen, som upplevdes allt hotfullare, och att Carl Bildt, som framträtt som en av flottans försvarare, kunde överta regeringsmakten från en i ubåtsfrågan otydlig socialdemokrati 1991. Detta är sannolikt ett skäl till att Tunanders teori fått en anslutning som den inte förtjänar. Den anklagar också ett antal svenska amiraler för att de kände till detta och att de hjälpte en vid Hårsfjärden skadad amerikansk ubåt att slippa ut från sitt inestängda läge vid Mälsten i Stockholms södra skärgård 1982. De skulle sålunda ha konspirerat mot

16 Se exempel i bilaga 2.

17 Tunander, Ola (2007) *Spelet under ytan*. PRIO, Oslo.

den svenska statsledningen. Tunander mer än antyder också att sjöofficerare tillsammans med kretsar inom den svenska säkerhetspolisen skulle ligga bakom mordet på Olof Palme.¹⁸

Komplikationerna

De som under alla år offentligt stött Tunander är den i början av 1980-talet tjänstgörande regionale befälhavaren för Stockholms kustartilleriförsvaret, översten av 1:a graden Lars Hanson, samt ett antal journalister, varav en del knutna till etermedia. Sålunda hade man i SVT redan vintern år 2000 (visad i programmet *Striptease*) en intervju med den före detta försvarsministern Caspar Weinberger från USA:s Reaganadministration, som kunde användas för utbroderande spekulationer. Tunander har koncentrerat sina försök till bevisföring på Hårsfjärden-incidenten, nu senast i SUKK:s arbetsrapport med underrubriken *Teknisk bevisning i nationalitetsfrågan för ubåtsoperationen mot Sverige 1982*. Hårsfjärden-incidenten har varit lättast att spinna vidare på därför att så mycket av bevisningen är försvunnen eller i övrigt fördold för den allmänhet som skall försöka bilda sig en objektiv uppfattning.

TV-mediet används emellanåt manipulativt, till exempel synes ljussättningen användas i *Uppdrag granskning* för att påverka tittarens uppfattning om deltagarnas trovärdighet: de som skall misstänkliggöras har mörka skuggningar, medan de som skall verka trovärdiga är upplysta. Vad klippning av förinspelade intervjuer kan åstadkomma vet vi alla som deltagit i bandade inspelningar. Tack vare mediaexponeringen är det nog många svenskar som tror att Tunanders spekulationer bör innehålla åtminstone en del av sanningen.

18 Tunander, Ola (2001) *Hårsfjärden – det hemliga ubåtskriget mot Sverige*. Norstedts, Stockholm, s. 372.

Att jaga ubåtar är svårt även under gynnsamma förhållanden. I Östersjön tillkommer det bräckta vattnet med olika och dessutom varierande temperaturskikt, vilka bryter ljudvågorna i ett komplext mönster. I skärgårdsområden är botten ofta precis så ojämn som man kan föreställa sig när man ser vad som sticker upp över ytan. Detta ger upphov till önskade reflektioner av ljudvågor. På botten har dessutom människor lämnat mycket skräp av metallisk art, även stora saker som kylskåp och bilar. På grund av det ringa vattendjupet störs områdena i större utsträckning av åskväder och elektroteknik i olika former än djuphaven. Lägg därtill en marin som inte längre skulle förnya de fartygstyper – fregatter och jagare – som tidigare varit huvudmedlet för ubåtsjakt, utan i fortsättningen i huvudsak skulle förlita sig till ett landbaserat helikopterförband eller sina egna ubåtar, som vi inte var vana vid att använda för ubåtsjakt i fred. Det är kanske inte så konstigt att försvarsmakten aldrig lyckades leverera de klara och otvetydiga bevis som behövs för att övertyga alla politiska krafter och deras olika supportrar i massmedia om den kränkandes nationalitet, och därmed att få den senare att erkänna sig som ansvarig.

Så även om Ekéusutredningen inte tillvaratagit alla de möjligheter som fanns för att i någon mening avsluta frågorna kring ubåtsintrången, så får man förutom Ekéus politiska försiktighet även skylla på Försvarsmaktens tillkortakommanden kring att inte ha levererat ett klart underlag för vad som hänt genom åren och politikerns ovilja att acceptera händelser som inte stämmer med deras världsbild. De återkommande, onödiga och olyckliga ”sandlådebråken” mellan Olof Palme och Carl Bildt har också bidragit till att många är osäkra över vad (s)-regeringen egentligen hade för uppfattning i frågan. Vi får nu förlita oss på att den fria forskningen i sinom tid sätter en historisk punkt för det som Ekéus inte

lyckades med samt att detta sker på ett mer vetenskapligt sätt än det som utmärker Tunanders forskning.

Låt mig emellertid ge min bild efter att under ett par år än en gång ha fördjupat mig i nationalitetsfrågan, genom att gå igenom arkivhandlingar, läsa böcker och tidningsartiklar samt – inte minst – intervjuat folk som var med, både i Sverige och utomlands. Det kan underlätta för forskare att komma igång och ta sig in i frågan. Sålunda söker jag svaren på de tre frågorna. Hade vi kränkningar? Vem svarade för dem? Var U 137 inträngande avsiktligt eller ej? På vägen berör jag flera andra frågor. Jag kommer att avsluta med att kommentera de tillkortakommanden vi tillsammans svarade för, försvarsmakten, de socialdemokratiska regeringarna, utredaren Rolf Ekéus och massmedia.